

*Улюбленим тітонькам, військовим лікарям
Ганні та Євгенії Рівіліс присвячується*

ПЕРЕДМОВА

Про Другу світову війну сказано й написано надзвичайно багато. Окрім військових істориків протягом минулих десятиліть ділилися власними спогадами безпосередні учасники бойових дій — солдати, генерали і маршали, що опинилися по різні боки лінії фронту, політики і звичайні цивільні люди, чиї долі були скалічені окупацією чи перебуванням у концентраційних таборах. Війна завершилася вісімдесят років тому, тож персони, кривно зацікавлені у приховуванні тих чи інших таємниць, здебільшого залишили цей світ, а країни-переможниці частково відкрили доступ до своїх секретних архівів. Дослідники отримали можливість наново осмислити перебіг подій, що забрали понад шістдесят мільйонів людських життів, і, здавалося, ними сказано вже все. Однак, незважаючи на величезну кількість інформації, багато таємниць залишаються нерозкритими — і досі існують чутливі теми, найменший дотик до яких викликає запеклі суперечки.

До так званих «білих плям» в історії Другої світової зазвичай зараховують стенограми перемовин Молотова, Сталіна, Ріббентропа і Гітлера, таємницю зникнення нацистського золота, засекречені архіви Комінтерну, протоколи допитів Рауля Валленберга, справжні масштаби руйнувань у європейській частині колишнього СРСР, спричинених не німецькими загарбниками, а за наказом верховного головнокомандувача Червоної армії (а це не тільки заводи та електростанції, а й міста і селища), а головне — справжню роль Радянського Союзу в розв'язуванні Другої світової війни та співробітництво Сталіна з Гітлером на її початкових етапах.

У 1987 році у західноберлінській в'язниці Шпандау вкоротив собі віку (або був знищений — існує і така версія) Рудольф Гесс, перший заступник Гітлера на чолі Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСРП). Сталося це напередодні передачі охорони міжнародної в'язниці для нацистських злочинців Радянському Союзу, коли західні розвідки отримали інформацію про те, що Михайло Горбачов

нібито має намір помилувати «в'язня століття». Саме Гесс у травні 1941-го, за шість тижнів до початку німецького наступу на Радянський Союз, дістався літаком до Англії, відрекомендувавшись особистим посланцем фюрера. Ще 2017 року уряд Англії обіцяв розсекретити стенограми його допитів, але це так і не було зроблено. Вочевидь, у них містилася дуже чутлива інформація. Цілком слушно припустити, що Гесс проінформував Вінстона Черчилля про плани Гітлера напасти на Радянський Союз і запропонував йому мир в обмін на об'єднання зусиль у спільному «хрестовому поході» проти більшовизму, а майбутній союзник Сталіна, побачивши можливість чужими руками розчавити ненависний йому режим, приховав цю пропозицію від Москви.

Хай там як, але згадані протоколи досі не оприлюднені. І хоча сам Черчилль слушно підкреслював: «Вивчайте історію! Саме в історії заховані таємниці політичної прозорливості», — минуле нікого нічого не навчить, допоки архіви залишаються недоступними та існують заборонені питання і теми.

Однією з таких тем, і чи не найбільш табуованою, залишаються факти морального розкладання Червоної армії на території Німеччини. Ані політруки, котрі відповідали за морально-політичний стан війська, ані особливі відділи, що мали стукачів у кожному підрозділі, ані «Смерш» і війська НКВС не змогли втримати переможні радянські війська від перетворення на збіговисько мародерів і гвалтівників. Незначний прошарок інтелігенції, пригнічений і шокований п'яним розгулом озброєного натовпу, який вперше побачив цивілізовані європейські міста і села, не був у змозі цьому протистояти. Але чи відбувалося «покарання Німеччини» за наказом Сталіна і згодом було за його ж наказом жорстко придушене, чи ця хвиля насильства була породжена стихійною жагою помсти?

У другій половині XX століття широко публікувалися мемуари ветеранів Другої світової, із яких видавці та цензура ретельно видаляли все, що йшло врозріз із панівною ідеологією і могло зашкодити міфу про радянського солдата як про напівбожество, позбавлене людських недоліків і вад. У цих спогадах ніхто не труївся спиртовмісними рідинами і не вмирав у конвульсіях, не мародерствував, не гвалтував дітей та старих. Армію всіляко ідеалізували. Лише в новому тисячолітті ветерани, які сягнули дев'яностолітнього віку, наважилися згадати не лише про героїзм «визволителів».

В антиутопіях та фантастичних бойовиках, що набули популярності із розвитком новітніх технологій, роботи, позбавлені людських почуттів, борються з роботами чи іншими електронними монстрами — так само холодними та байдужими. У реальності, геть не схожий на

світи, створені кіно та літературою, чоловіки воюють із чоловіками. І якщо в суспільстві порушується демографічний баланс, і чоловіки проти волі на тривалий час позбавлені жіночого товариства, то там, де офіцери і політичне керівництво заохочують насильство, скоюються масштабні військові злочини.

Книжка, яку ви тримаєте в руках, — погляд на війни в незвичному ракурсі. У ній ідеться про те, що досі сором'язливо замовчувалося і замовчується, хоча за сучасним міжнародним законодавством подібні речі вважаються злочинами проти людства.

Тема злочинств на сексуальному ґрунті під час військових конфліктів насправді стара як наш світ. Бо сам стан війни сприяє вивільненню звірячих інстинктів, що сформувалися ще за сивої давнини, за часів первісних воєн, коли переможці навертали жінок переможених у сексуальне рабство, а самі перетворювалися на мисливців за «живим товаром». І що тривалішою виявлялася війна, то менше зберігалось людського в її учасниках.

Про військові злочини «загарбників», «чужинців» охоче розводилася радянська та російська пропаганда. Однак навколо таких самих злочинів Червоної армії радянською цензурою (а сьогодні — так званою «російською суспільною думкою») була зведена непорушна стіна мовчання. Армія зображувалася взірцем моральності та непогрішимості. Ніби не існувало зґвалтувань цивільних співвітчизниць, жінок-військовослужбовиць, переміщених осіб і в'язнів нацистських концтаборів. Водночас німецькі жінки називали відомий «Монумент воїну-визволителю» у Берліні «Могилою невідомого гвалтівника».

Змова мовчання тривала понад шістьдесят років, однак і досі тривають намагання підмінити правду напівбрехнею. Письменник та історик А. Васильченко у книжці «Сексуальний міф Третього рейху» (М., 2008), докладно описавши злодіяння нацистів і визнавши, що «бійці Червоної армії неодноразово вчиняли ексцеси на окупованій німецькій території», додає, що вони були лише реакцією «у відповідь на звірства, вчинені нацистами». І далі: «У численних публікаціях у жовтій пресі в нападі національного мазохізму, помноженому на бузувірську гордість, констатується, що в радянській зоні окупації зґвалтувань було чи не на порядок більше, ніж у союзників. Непробачне ставлення до власної історії. Ніхто не заперечує ексцесів, спричинених війною. Але це ще не привід для знущань із нашого минулого».

Така ось логіка. Спроба оприлюднити правду ототожнюється зі знущанням над минулим. Але варто авторові визнати, що побоювання німців стосовно радянської окупації «багато у чому виправдалися», він знаходить цьому пояснення — мовляв, то була «справедлива відплата за зарозумілість Третього рейху, за військове божевілля Гітлера».

Але чим виправдати насильство над співвітчизницями? Перш ніж Червона армія увійшла до Німеччини, де нарешті змогла відверто задовольняти хіть, протягом усіх воєнних років військові регулярно примушували до сексу жінок-військовослужбовиць, яких було чимало в її лавах — до десяти відсотків особового складу. «Своїх» жінок, якщо вони добровільно не погоджувалися на секс, гвалтували нишком, використовуючи в одних випадках силу, в інших — моральний примус або командирську владу. Зламані долі і беззаконня завжди знаходили вагоме виправдання: «війна спише все».

Багато чого відбувалося в окупації і на фронтах — Західному, Східному й Тихоокеанському: п'яний розгул і безладні статеві зв'язки, солдатські борделі й масові зґвалтування, скоєні арміями країн гітлерівської та антигітлерівської коаліцій, жахливі злочини на сексуальному ґрунті і жорстокі знущання над безпорадними жертвами. Сьогодні вже неможливо приховувати ці факти. У найкровопролитнішій бійні в історії людства змішалася все — ріки крові, мільйони смертей, неприборкана хіть, садизм, уседозволеність і відчуття безконтрольної влади над чужим життям. Усе це нині кваліфікується як злочини проти людства — не менш тяжкі, ніж масові вбивства цивільних громадян.

Але те, що сталося в наші дні, не могло наснитися навіть у кошмарі. У ХХІ столітті маніяк, котрий страждає на параною, знову дорвався до влади, й Україною, у самому серці Європи, знову прокотилася хвиля масових військових злочинів проти мирного населення — жінок, дітей і літніх людей. Ніби повернулися трагічні часи Другої світової війни, і внуки тих, хто 1945 року мародерствував, убивав і гвалтував у Берліні, Будапешті, Відні та Празі, 2022 року у складі російських окупаційних військ чинили такі самі підлі злочини у Бучі, Ірпені, Маріуполі, Херсоні та безлічі інших українських сіл та містечок.

Але зараз не 1945 рік. Третього березня 2023 року в Міжнародному кримінальному суді в Гаазі була відкрита справа щодо військових злочинів в Україні. Саме цей суд ще 2001 року визнав масові військові зґвалтування злочином проти людства. Точкою відліку цих злодіянь був обраний 2014 рік — і це, безумовно, справедливо. Бо історія нічому не вчить народи, якщо злочини, вчинені їх представниками, лишаються безкарними, коли злочинці не отримують належного вироку як із боку судових органів, так і з боку міжнародної спільноти, не усвідомлюють власної нищості і не відчують щирого розкаяння.

Злочини проти людства, вчинені російською армією в Україні під час повномасштабного вторгнення на її територію, — черговий доказ цієї істини.

ЧАСТИНА ПЕРША ЧЕРВОНА АРМІЯ. «СВОЇ» ПРОТИ «СВОЇХ»

Коротке слово «війна»

Життя триває і за воєнних часів. Не можна заборонити почуття, що спалахують раптово в найнесподіваніших місцях і, здавалося б, у геть невідповідний час.

Незважаючи на тяжкість окопного життя, траплялися на фронті щирі почуття, народжувалися зворушливі історії кохання, що нерідко завершувалися трагічно, проте чимало пар повернулися з війни подружжями і до глибокої старості зберегли ніжні стосунки. Сім'ї, створені на фронті, у цивільному житті не руйнувалися: цих чоловіків та жінок зводили випадкові обставини і назавжди об'єднували фронтові будні, сповнені повсякденного ризику, коли кожен день підвогнем міг стати останнім у житті.

Але частіше ці зв'язки виявлялися нетривалими, інколи навіть односторонніми, бо на залицяння чи романтичні побачення часу не було: у перші роки війни за тиждень на передовій дивізія перетворювалася на батальйон або навіть роту. Водночас «окопне кохання» за таких умов видавалося більш бажаним, ніж сімейні стосунки, створені за інших, мирних часів.

«Тилові дружини» про це здогадувалися і в той час, коли в тилу на трьох жінок припадав один чоловік, бувало, шукали інші варіанти подальшого життя, ніби захищаючи себе від майбутніх «похоронок» або прощальних листів із фронту: «Пробач, люба, але ж — війна...». Втім, подібні листи летіли й у зворотний бік. Не варто суворо судити цих людей, адже і в мирному житті тривала розлука часто-густо позначається на сімейних стосунках.

Під гуркіт артилерійської канонади впали традиційні моральні підвалини — звісно, якщо вони ще існували в «новому соціалістичному

суспільстві». Війна залишила по собі зруйновані сім'ї та цілі села, де не було жодного чоловіка, і овдовілі «солдатки» мріяли про будь-якого супутника життя, хай би він був навіть інвалідом.

Мимоволі пригадуються спогади, чверть століття тому опубліковані в одній із нью-йоркських російськомовних газет. У повоєнні роки їх автор працював лектором товариства «Знання» і в осінньо-зимовий період роз'їжджав із лекціями по селах. Радіо та електрика були далеко не у всіх селах, і поява лектора з міста вважалася неабиякою подією. Цим користалися голови колгоспів. Для заохочення на «трудоному фронті» солдатських вдів і самотніх жінок він формував чергу на нічліг, підселяв лектора до перших у черзі й давав указівку бухгалтерії виписати господині горілку, продукти і дрова, щоби протопити лазню. Кохання у повоєнних селах розподілялося по заслугах: солдатських вдів нагороджували заїжджими чоловіками...

Схожу історію про сільську жінку, яка заради хоч подоби сімейного життя дала притулок безногому та безрукому інваліду, розповів Микола Нікулін — у роки війни він був сержантом-артилеристом. Ось як він відтворив розмову двох поранених у прифронтовому шпиталі:

«А ось послушайте, що мені з дому пишуть. Сусіда мого, Прошку, красеня-хлопця, коса сажень у плечах, погнали на війну на самому початку. І в першому ж бою його поранило, та так, що у шпиталі ампутували обидві руки до плечей і ноги вщент. Залишився «самоварчик». І згинув би він незабаром... якби не Мар'я — молода вдова з нашого села. Бабським своїм розумом зрозуміла, що війні бути довгою, мужиків не залишиться, і кувати їй до кінця днів своїх. Зрозуміла — і взяла Прошку зі шпиталю. Привезла додому, вбила залізний костиль у стіну і повісила туди мішок із Прошкою. От і висить він там ситий, умитий, причесаний, навіть поголений. А Марія його погуляти виносить, а як вечір, виймає з мішка і кладе собі в ліжко. І все в них на лад. Уже один шибеник булькає у колісці, а другий у проекті. І колгосп Машці допомагає, дає їй сякі-такі послаблення: то ж не жарт, такий інвалід у домі, з орденом на мішку... Марія сяє, задоволена. Чоловік завжди при ній — до іншої не піде, не зап'є. А на свята вона йому сама пляшку для підняття настрою виставляє. Й ожив, кажуть, Прошка, висить на своєму гаку, пісні співає та посвистує...» [1].

Але, крім жорстоких моральних і фізичних випробувань, що випали жінкам у тилу і на фронті, їм довелося пройти крізь численні приниження, образи та наруги.

Жінки, які добровільно пішли на фронт, наприкінці війни становили до десяти відсотків особового складу Червоної армії. Деякі немудрі дівчата навіть завищували собі вік, аби якнайшвидше потрапити на передову. Спершу багатьом із них здавалося, що ворог буде блискавично розгромлений, і війна вестиметься на чужій території. Пізніше одна з них згадувала: «Найбільше я боялася, що все закінчиться без моєї участі, що я не встигну потрапити на фронт». Важко порівняти із чимось подвиг цих снайперок, розвідниць, медсестер, санітарок, листонош, прачок і кухарок.

Письменниця Світлана Алексієвич [2], лауреатка Нобелівської премії з літератури (2015), збирала, а коли розтиснулися лабеті цензури, опублікувала невідомі спогади жінок-військовослужбовиць. Ці історії про життя в умовах війни, окопний побут, інтимні відчуття і «кохання» Алексієвич збирала протягом семи років — починаючи з 1978 року, коли ще були живі численні жінки, котрі пройшли війну. Ті самі фронтовички, яких звеличувала офіційна пропаганда та кон'юнктура літератури, а за очі після війни називали «офіцерськими підстілками».

Лише через десять років документальна книжка «У війни не жіноче обличчя» побачила світ, і перед читачами постала геть інша війна, яку ретельно приховували від повоєнного покоління, вихованого на міфах та легендах. Але навіть ця спроба розповісти правду багато що замовчувала — почасти з вини самих жінок, які не наважувалися торкатися старих травм, а почасти завдяки тиску ідеологічно заангажованих ветеранських організацій, тісно пов'язаних зі структурами влади.

Утім, правда не буває частковою — тоді це неправда, а стосовно нащадків — очевидна фальсифікація історії, хоч би якими спонуканнями та добродішними мотивами вона була викликана.

Так, про сексуальні злочини, тобто зґвалтування «своїми» «своїх», писати складно. Статистичні дані про справи, що розглядалися в той час військовими судами, не опубліковані, а жертви знущань навіть через десятиліття боялися або не бажали відверто говорити про пережите. Розповіді очевидців та нечисленні публікації, що з'явилися після розпаду СРСР, ніхто не спростовував — від них просто відмахнулися, а захисники радянського минулого обмежилися звичною риторикою: мовляв, не варто через поодинокі факти зводити наклеп на доблесну Червону армію.

Але історії жіночих поневірянь неможливо сприймати байдуже. Бо за кожною з них стоять чоловіки.

Для великої війни Червоній армії потрібні жінки

Для Німеччини, як і для Радянського Союзу, Друга світова війна почалася першого вересня 1939 року. У день нападу Гітлера на Польщу, в СРСР був опублікований закон «Про загальний військовий обов'язок». Тринадцята стаття цього закону надавала право народним комісаріатам оборони та ВМФ приймати жінок на службу до армії і флоту та залучати їх до навчальних зборів.

Через два з половиною тижні (17 вересня), відповідно до секретного протоколу до договору про ненапад між СРСР та Німеччиною, Радянський Союз ввів війська у східні райони Польщі.

Розплата за цей зговір настала за два роки — 22 червня 1941 року.

Із перших днів гітлерівського нападу на Радянський Союз жінки розпочали добровільно вступати до лав Червоної армії. Цьому сприяло рішення Державного комітету оборони (ДКО) від 30 червня 1941 року, прийняте, ясна річ, «на прохання трудящих» та «з огляду на прагнення радянських жінок брати безпосередню участь у збройній боротьбі проти фашизму». Згідно із цим рішенням жінок дозволялося мобілізувати для несення служби у військах ППО, зв'язку, внутрішньої охорони та на транспорті. Жінок непризовного віку направляли на риття окопів та будівництво оборонних споруд.

Через вісім місяців (25 березня 1942 року) з'явився наказ ДКО про масову мобілізацію жінок у всі роди військ. У травні була опублікована постанова про мобілізацію 25 тисяч жінок до військово-морського флоту. Були створені жіночі військові формування — зокрема, винищувальний і бомбардувальний авіаполки та полк нічних бомбардувальників. У листопаді розпочалося формування добровольчої жіночої стрілецької бригади чисельністю сім тисяч багнетів. Рязанське піхотне училище лише 1943 року підготувало 1388 жінок — командирів стрілецьких підрозділів [3]. 177 тисяч жінок служило у військах ППО, 42 тисячі — у військах зв'язку, медпрацівниць налічувалося понад 41 тисячу, 21 тисяча несли службу на флоті, а всього, за даними міністерства оборони, у Червоній армії служили 490 тисяч жінок [4].

Але навіть ДКО вдався до масового призову жінок до армії, коли населення СРСР на той час значно перевищувало чисельність населення Німеччини? Існують різні версії — аж до тієї, що радянських жінок

закликали до армії заради її сексуального задоволення. Існували ж у вермахті пересувні борделі для вояків. Насправді така мета не ставилася, хоча неможливо виключити, що вона також малася на увазі. Важливішим було те, що, незважаючи на величезну чисельну перевагу майже на кожній ділянці фронту, завдяки величезним втратам і бездарному командуванню Червоній армії постійно бракувало солдатів.

Дівчата, які добровільно йшли на фронт, не могли уявити, що на них чекало в армії. Ось кілька рядків зі спогадів студентки історичного факультету університету, яка записалася на курси армійських медичних сестер. Наприкінці навчання один із університетських викладачів — літній професор, провів зі своїми студентками роз'яснювальну бесіду:

«Я хочу вам сказати, що головним завданням, котре ви покликані виконувати на фронті, будуть не перев'язки і не екстрена допомога на полі бою. Ваше завдання — піднімати настрій воїнів... Кажучи відверто — обслуговувати армію як жінки. Йдеться про статеве спілкування, без якого чоловікам буває вкрай важко. Тому ви повинні зрозуміти: для солдатів та офіцерів, які відірвані від своїх сімей, ви будете єдиними жінками... Тож перед тим, як потрапити до лав армії, добре подумайте».

Авторка спогадів далі додає:

«Ми його вислухали, але <...> не повірили цьому професору. Тому що в нас ніколи і ніде не обговорювалася проблема, яку ми тепер називаємо проблемою сексу. Однак зараз я думаю, що цей чоловік багато у чому мав рацію...» [5].

Нестатутні відносини у Червоній армії

У перше мені стало відомо про нестатутні відносини у Червоній армії в середині 1970-х років із розповідей моєї тітки Ганни Рівіліс, яка після закінчення 1943 року Алма-Атинського медичного інституту разом з усім випуском була відправлена на фронт.

Молоденька лейтенант медичної служби, красуня і співачка, сподобалася начальникові прифронтового шпиталю, і хоча він їй у батьки годився, полковник почав упадати за нею, наполегливо схилиючи до надання сексуальних послуг. Фронтний роман не витанцювався,

і тоді полковник вирішив скористатися командирською владою. Якось після полудня він наказав їй безапеляційним тоном: «Сьогодні об одинадцятій вечора чекаю на тебе в моїй кімнаті».

— Ніколи того не буде! — твердо відповіла Ганна.

Полковник розлютився.

— Негайно марш на передову! — Він назвав номер підрозділу. — Наказую провести перевірку за формою двадцять і завтра опівдні доповісти мені про виконання!

Форма двадцять — кодова назва перевірки на педикульоз, під час якої роздягнені догола бійці шикуються для огляду волосистої поверхні тіла. Жодного разу офіцерів медслужби, тим паче хірургів, не посілали на подібне завдання (для цього існував молодший медперсонал — санінструктори, які наявні в кожній роті). Ганні належало вирушити на передову негайно, без супроводу, у темряві, не отримавши чітких роз'яснень, де розташовані окопи потрібного підрозділу, а де — ворожі.

Віддаючи цей наказ, полковник зухвало посміхався, спостерігаючи за реакцією підлеглої. Хто-хто, а він добре знав, чим загрожує самотній дівчині нічний похід до лінії фронту.

— Не гайте жодної хвилини! — повторив цей садист, сподіваючись, що загроза потрапити в полон спрацює, дівчина злякається і поступиться.

Відмовитися виконувати наказ, навіть якщо він знущальний і принизливий, Ганна не могла. У діючій армії накази не обговорюються, за невиконання — трибунал, тому вона відповіла так, як належало за статутом: «Єсть!»

Коли, втомлена і змерзла, вона потрапила на передній край, була вже глибока ніч. Боець-вартовий провів її в бліндаж командира роти — молодого симпатичного лейтенанта, її ровесника. Він напоїв Ганну чаєм, а коли вона зігрілася і трохи розслабилася — далася взнаки нервова напруга, — спробував її роздягнути. Дівчина почала пручатися. Лейтенант уже встиг «заправитися» алкоголем, хіть затьмарила йому розум, і він закричав: Якщо так — геть звідси! У моїй роті тобі робити нічого!

— Але ж зараз ніч, я піду вранці, — благально промовила Ганнуса.

— Немає різниці! Якщо ти мені відмовляєш — то йди!

— Як вам не соромно? Ви ж радянський офіцер... А якби на моєму місці опинилася ваша мати чи сестра? — спитала вона, відчувши, що лейтенант знітився і почав дослухатися до її слів. — Добре, я піду, але якщо потраплю в полон, то хоч знатиму, що з мене поглумився фашист, а не радянський офіцер...